

بررسی تعارض نقش‌های خانوادگی و اجتماعی بانوان و ارائه‌ی الگوی مناسب برای زندگی خانوادگی زنان شاغل

دکتر محمد تقی کرمی *

فیروزه کرمی **

چکیده

در دوران معاصر، روند اشتغال زنان سیر صعودی به خود گرفته است. این در حالی است که زنان از وظایف و مسئولیت‌های سنتی خانه‌داری و همسر داری و تربیت فرزند و ... معاف نشده و علاوه بر کار بیرون بار این مسئولیت‌ها را نیز همچنان بر دوش می‌کشند. ایفای هم‌زمان نقش‌های خانوادگی و شغلی باعث تعارض نقش می‌شود که آثار و پیامدهای سویی به دنبال دارد. لازم است برای کاهش این تعارضات و مشکلات تبعی آن چاره‌جویی شود. این چاره‌اندیشی باید با فرهنگ جامعه همخوان و هماهنگ باشد. بنابراین تعیین چارچوب‌های منطقی و عالمانه که با موازین دینی و عرفی مطابقت داشته و بتواند مبنای عمل جامعه‌ی اسلامی ما قرار گیرد حائز اهمیت است. این جستار ضمن واکاوی ابعاد مختلف پدیده‌ی اشتغال زنان و طرح راه‌کارهای مناسب برگرفته از نتایج تحقیقات و مطالعات انجام شده و استفاده از متون و نصوص معتبر دینی نظریه‌ی روشن و ثابتی را به عنوان الگوی مناسب برای زندگی خانوادگی و شغلی زنان بر مبنای فکر دینی ارائه می‌دهد.

واژگان کلیدی

اشتغال زنان، نقش خانوادگی، نقش شغلی، تعارض نقش، الگوی اشتغال.

*- دکترای فلسفه و الهیات، عضو هیئت علمی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبایی

mt.karami@yahoo.com

** - دانشجوی دکتری رشته مدرسی معارف، گرایش قرآن و متون اسلامی، دانشگاه علوم قرآن و

حدیث قم karamif43@yahoo.com

۱- طرح مسئله

در دهه‌های اخیر، دگرگونی‌های ساختاری در حوزه‌ی اقتصاد که به کاهش قدرت خرید و تغییر الگوی مصرف انجامید، ضرورت اشتغال زنان را بیش از هر زمان دیگری مطرح ساخت. افزون بر این، دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی، اشتغال را از نیاز اقتصادی برای بخشی از زنان به مطالبه‌ی بسیاری از آنها تبدیل کرد. همچنان که تحولات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در سطح بین‌المللی نیز به این تقاضا دامن زده است. سطح آگاهی‌ها، تحصیلات و مهارت‌های شغلی بانوان هم‌زمان با بالا رفتن سطح توقعات و رفاه زندگی و حتی اوقات فراغت، انگیزه‌های ایشان را برای فعالیت اقتصادی افزایش می‌دهد. از سوی دیگر، این پدیده‌ی نوظهور مانند هر پدیده‌ی دیگری که بدون فرهنگ‌سازی، زمینه‌سازی و تمهید مقدمات رخ نموده، آسیب‌ها و آفاتی را به همراه داشته است. مادامی که برای این مسئله بررسی، پژوهش و اقدام اساسی نشود، روند مشکلات تبعی و عارضی سریع‌تر، گسترده‌تر و پیچیده‌تر خواهد شد و چه بسا برطرف کردن عوارض و آثار سوء آن دشوارتر و حتی غیر ممکن شود.

زنان همواره محور خانواده و نقطه‌ی کانونی آن محسوب می‌شوند. پیش از این در جامعه‌ی ما زنان اغلب در خانه می‌ماندند و به صورت اختصاصی و انحصاری به وظیفه‌ی همسری و مادری می‌پرداختند و کار و اشتغال آنها معمولاً در درون خانه و در کنار همسر و فرزندان انجام می‌شد، اما امروزه، زنان جامعه‌ی ما علاوه بر نقش همسری و مادری، نقش دیگری را به عنوان

یک فرد شاغل در بیرون از خانه و خانواده ایفا می‌کند. هر یک از این دو نقش متفاوت، اقتضائات، شرایط و الزامات خاص خود را دارد که گاه با یکدیگر مانع‌الجمع‌اند. اگر برای سازگاری این دو نقش متنافی‌الاجزاء تدابیر و تمهیدات مناسبی اندیشیده نشود، بیم آن می‌رود که علاوه بر تنش‌ها و فشارهای روحی و روانی، آسیب‌های جدی هم بر کار و اشتغال و هم بر خانه و خانواده وارد آید.

در این نوشتار ضمن واکاوی ابعاد مختلف پدیده‌ی اشتغال زنان با رویکردی برگرفته از آموزه‌های اسلامی، راه‌کارهای لازم برای رفع یا کاهش تعارضات نقشی و ایجاد سازگاری و هماهنگی بیشتر بین نقش‌ها ارائه داده شده است تا هم کیان خانواده محفوظ بماند و هم اشتغال زنان به نحو صحیحی سامان یابد.

۲- مفهوم شناسی

الف - زن: منظور از زنان به طور مشخص جنس مؤنث در برابر جنس مذکر بوده که معمولاً در گروه سنی بالای ۱۵ سال جای می‌گیرند. در این مقاله منظور از زنان، زنان متأهل‌اند.

ب - نقش: نقش معانی متفاوتی دارد، اما مراد از آن در این مقاله معنای جامعه‌شناختی آن است. نقش به وظایف و انتظاراتی اطلاق می‌شود که به هر فرد متناسب با پایگاه اجتماعی او اسناد داده می‌شود. پایگاه، موقعیت هر

1- Woman , Female

2- Role

شخص را در رابطه با کل جامعه نشان می‌دهد (عضدانلو، ۱۳۸۴: ۱۴۷).
فرد در طول زندگی خود، نقش‌های گوناگونی را در مراحل پی‌درپی یا هم‌زمان ایفا می‌کند و ترکیب مجموعه نقش‌هایی که از تولد تا مرگ ایفا کرده است، شخصیت او را شکل می‌دهد (کوزر و روزنبرگ، ۱۳۸۵: ۲۹۸).
عمل به نقش با خشنودی روانی همراه است، در حالی که عدم ایفای درست آن می‌تواند باعث تعارضات و بی‌تعادلی در زندگی فردی و اجتماعی شود.

ج - شغل^۱: شغل در لغت به معنای کار، پیشه و ضد فراغ به معنای بیکاری است و در اصطلاح کاری است که در مقابل مزد یا حقوق منظمی انجام می‌شود. کار در همه‌ی فرهنگ‌ها، اساس نظام اقتصادی یا اقتصاد است که شامل نهادهایی است که با تولید و توزیع کالاها و خدمات سروکار دارند (گیدنز، ۱۳۷۶: ۵۱۷) در اصطلاح متعارف اشتغال به کارهای تمام وقت، دارای مزد و بیرون از خانه گفته می‌شود (مریدی و نوروزی، ۱۳۷۳: ۵۲).

د- تعارض نقش‌ها^۲: تعارض نقش عبارت است از انجام دادن یک یا چند نقش که مستلزم رفتارهای متناقض یا متنافی باشد. در جوامع جدید صنعتی که عضویت در گروه‌های متعدد از ویژگی‌های آن است، از بیشتر افراد انتظار می‌رود که به الزامات بیش از یک نقش پاسخ گویند و بسیار پیش می‌آید که برای انجام دادن چنین نقش‌های متعارضی فرد دچار اختلال فکری و

1- Occupation

2- Role Conflicts

بی‌نظمی شود (کوئن، ۱۳۸۷: ۸۶ و ۸۷).

۳- نقش‌های مختلف زنان

در یک تقسیم‌بندی کلی سه ساحت برای نقش‌آفرینی زنان متصور است که هر یک از آنها ابعاد و شقوق گوناگونی را در برمی‌گیرد. این سه حوزه‌ی عملکردی عبارت‌اند از: نقش هویتی زن، نقش زن به عنوان عضو محوری خانواده و نقش زن در حوزه‌ی فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی.

۳-۱- نقش هویتی زن

در اندیشه‌ی اسلامی تفاوت‌های تکوینی دو جنس، نشانه‌ی تفاوت در جایگاه انسانی و ارزشی تلقی نمی‌شود. به تعبیر علامه طباطبایی تمام انسانیت را می‌توان در مرد و زن یافت و این نشانه‌ی تحقق انسانیت در هر دو صنف است. گرچه میان این دو، در آثار مشترک نوعیه، شدت و ضعف‌هایی وجود دارد، ولی این تفاوت‌ها به معنای بطلان حقیقت نوعیه در هیچ یک از آنها نیست (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۴، ص ۸۹).

الف - کرامت زن: شناخت زن، منزلت و مقام او در حقیقت شناخت انسان و کرامت اوست. چنان‌که در قرآن کریم - آن‌گاه که از انسان یاد می‌شود - جنسیت همواره خارج از ذات و ماهیت انسانی مطرح شده و مرد و زن بودن موجب تمایز نوع انسان نیست، بلکه نظام تکوینی عالم که بر استمرار حیات بشری پی‌ریزی شده، مردانگی و زنانگی را ایجاب کرده است؛ برای مثال آنجا که می‌فرماید: «لقد خلقنا الانسان فی أحسن تقویم» (تین: ۴) کرامت یاد شده برای انسان است و جنسیت در آن نقشی ندارد. زن

مصدق آیهی «ولقد کرّمنا بنی آدم» (اسراء: ۷۰) و مشمول آیهی «فتبارک الله أحسن الخالقین» (مؤمنون: ۱۴) است و خداوند آسمان و زمین و هر چه در آنهاست مسخّر او قرار داده است.

قرآن کریم آفرینش زن و مرد را از آغاز خلقت تا سکونت در بهشت و سپس هبوط یکسان می‌بیند (بقره: ۳۸-۳۰). قرآن در فلسفه‌ی خلقت^۱ و استعدادهایی چون روح الهی^۲، تسویه در خلقت^۳، ابزار ادراکی^۴، فطرت الهی^۵، وجدان اخلاقی^۶ و امانت الهی^۷ میان زن و مرد تفاوت نمی‌گذارد؛ چنان‌که در ارزش‌های انسانی، چون ایمان و عمل صالح^۸، علم^۹، تقوا^{۱۰}، سبقت در ایمان^{۱۱}، جهاد^{۱۲}، هجرت^{۱۳}، صراط مستقیم^{۱۴}، تفاوت صنفی به چشم نمی‌خورد. قرآن کریم در سلوک معنوی، آسیه همسر فرعون و حضرت مریم (س) را الگوی همه‌ی مؤمنان معرفی می‌کند (تحریم: ۱۰ و ۱۱) و برای حضرت مریم (س) مقامات ارزشمندی چون اصطفاء، طهارت^{۱۵} و مکالمه با فرشتگان^{۱۶} را برمی‌شمارد.

ب - زن در مسیر تکامل: در نگاه قرآن آفرینش انسان به گونه‌ای است که در تمام شئون خلقت برای پیمودن بالاترین درجات کمال صلاحیت

۱- ذاریات: ۵۶	۲- حجر: ۲۸ و ۲۹
۳- تین: ۴	۴- نمل: ۷۸
۵- روم: ۳۰	۶- شمس: ۷ و ۸
۷- احزاب: ۷۲	۸- نحل: ۹۷
۹- مجادله: ۱۱	۱۰- حجرات: ۱۳
۱۱- واقعه: ۱۰ و ۱۱	۱۲- احزاب: ۳۵
۱۳- آل عمران: ۱۹۵	۱۴- یس: ۶۱
۱۵- مؤمنون: ۱۰	۱۶- آل عمران: ۴۵-۴۲

دارد و می‌تواند به حیات جاودان و سعادت‌ی خالص از شقاوت در جوار پروردگارش نائل شود (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۲۰، ص ۳۱۹). از این رو غایت خلقت انسان در اندیشه‌ی دینی پرستش عارفانه است؛ «و ما خلقت الجنّ و الإنس إلا ليعبدون» (ذاریات: ۵۶) و این معنا در هیچ یک از آیات اختصاص به «فرد» یا صنف خاصی ندارد.

ج - لزوم شکوفایی استعدادهای زنان بر مبنای نظام حکیمانه خلقت:

اندیشه‌ی اسلامی به انسانیت زن و مرد در آفرینش نگاهی واحد دارد و هر دو را به ساختن تمدن اسلامی در عرصه‌ی حیات انسان‌ها فرا می‌خواند و مسئولیت انحراف از مسیر یا پایداری در عقیده را به گونه‌ای یکسان بر دوش هر دو می‌گذارد و بر اساس اصل تکامل انسانی، نقش‌ها و مسئولیت‌ها را بین آن دو تقسیم می‌کند (فضل‌الله، ۱۳۸۳: ۴۸). لذا با برنامه‌ریزی صحیح باید حوزه‌ی مسئولیت و آگاهی او نسبت به مسائل زندگی گسترش یابد تا بتواند حضور موفقی در عرصه‌های مختلف داشته باشد.

هر استعداد طبیعی دلیل یک حق طبیعی است. وقتی در آفرینش به یک موجود استعداد و لیاقت کاری داده می‌شود، این خود سندی است دال بر اینکه او حق به فعلیت رساندن این استعداد را دارد. زن مانند مرد ذوق، فکر، فهم، هوش و استعداد کار دارد. بنابراین بازداشتن او از نیرویی که آفرینش به او اعطا نموده نه تنها ظلم به زن بلکه خیانت به اجتماع است؛ چرا که فلج کردن این عامل انسانی و تضييع نیروی نیمی از افراد اجتماع، هم برخلاف حق طبیعی فردی زن و هم برخلاف حق اجتماع است و سبب می‌شود که

زن همیشه به صورت سربار و کلّ بر مرد زندگی کند (مطهری، ج ۱۹، صص ۴۵۰ و ۴۵۱).

۳-۲ - نقش زنان در خانواده

خداوند انسان را به منظور نیل به مراتب تعالی و کمال آفرید و میان مرد و زن، با ایجاد حس نیاز متقابل، پیوندی برقرار کرد تا هر یک از دو جنس، دیگری را برای اعتلای خویش لازم و ضروری بداند. بنابراین پیوند عاطفی و محبت‌آمیز میان زن و مرد در تشکیل خانواده پیوندی مقدس، الهی و ضروری است (زیبایی‌نژاد و سبحانی، ۱۳۸۸: ۷۸). از این رو در اسلام، هم به اهمیت ازدواج و تشکیل خانواده توجه شده و هم سازوکارهایی برای حمایت از تشکیل خانواده پیش‌بینی شده است (زیبایی‌نژاد، ۱۳۹۱: ۴۷۰).

اسلام، خانواده را محبوب‌ترین بنیان اجتماعی در نزد خداوند دانسته است (حر عاملی، ۱۴۰۹: ج ۲۰، ص ۱۴، ح ۲۴۹۰۱). انسان به طور طبیعی منزلی آفریده شده و در طبیعت تدابیری به کار رفته است که انسان را به سوی زندگی خانوادگی و داشتن فرزند سوق می‌دهد (مطهری: ج ۱۹، ص ۱۶۴). خداوند در تشریح قوانین خانواده، رابطه و تناسب بین نظام تکوین و تشریح را در نظر داشته و از این رو تفاوت در برخی حقوق و مسئولیت‌های زن و مرد با توجه به اصل حکمت و عدالت خداوند توجیه می‌شود (هدایت‌نیا، ۱۳۸۷: ۳۷). در نظام حقوقی اسلام هم نقش‌های طبیعی و هم نقشی که دو صنف باید بر پایه‌ی قانون به دوش گیرند، مکمل یکدیگرند (علاسوند، ۱۳۹۱: ج ۱، ص ۱۱۴).

الف - نقش همسری: زن در خانه، سازنده و موجد شخصیت، توانایی و کارآیی مفید مرد است. آرامش و سکونی را که زن به مرد می‌بخشد، با هیچ شیوه و ابزاری نمی‌توان پدید آورد. زن بی‌آنکه نیاز به تفکر داشته باشد می‌داند که اصلاحات سالم فقط از خانه بر می‌خیزد و از آنجا که مرد سرگردان خیالی را به مرد فداکار و پای‌بند به خانه و کودکان خود تبدیل می‌کند، عامل حفظ و بقای نوع است (دورانت، ۱۳۸۸: ۱۴۳). قرآن کریم در نقش‌آفرینی زنان از این حقیقت والا پرده برمی‌دارد: «و من آیاته ان خلق لکم من انفسکم ازواجاً لتسکنوا الیها و جعل بینکم مودةً و رحمةً ان فی ذلک لآیات لقوم یتفکرون» (روم: ۲۱).

مردان سکون و آرامش عمیقی در کنار زنان و در آغوش خانواده می‌یابند که در پرتو آن زندگی چون قایقی به ساحل می‌رسد و اضطراب‌ها و نگرانی‌ها و سرگردانی‌ها از محیط اندیشه و زندگی مردان رخت برمی‌بندد (حکیمی، ۱۳۸۷: ۶۳).

ب - آرامش‌بخشی: زن و مرد به سبب تفاوت در ویژگی‌های جسمی و روانی سهم یکسانی در پایداری خانواده ندارند. زن در آرامش دهی و لطافت بخشی فضای خانواده نقش ویژه‌ای دارد. از دیدگاه اسلام زن در خانواده ملزم به پرستاری از روح مرد است که به واسطه‌ی فنون عشق‌ورزی و محبت امکان‌پذیر است (مطهری، (الف): ج ۵، صص ۷۷ و ۷۸).

قرآن به صراحت می‌فرماید: «او خدایی است که شما را از نفس واحدی آفرید و همسرش را نیز از جنس او قرار داد تا در کنار او بیسایید» (اعراف:

۱۸۹) اگر چه آرام بخشی در آیه‌ی ۲۱ سوره‌ی روم به عنوان کارکرد هر یک از همسران بیان شده است و تعبیر جعل مودت و رحمت از ناحیه‌ی خداوند بر انس طرفینی دلالت می‌کند (طبرسی، ۱۴۰۷: ج ۸، ص ۴۷۱؛ زمخشری، ۱۳۷۲: ج ۳، ص ۴۷۳)، لکن تأکید بر این ویژگی در آیه‌ی نخست، از نقش ویژه‌ی زن در آرامش بخشی حاکی است.

نصوص روایی نیز زنان را مایه‌ی آرامش همسران خود معرفی می‌کند؛ برای نمونه حضرت سیدالسادین (علیه السلام) در رساله حقوق می‌فرماید: «حق همسرت بر تو این است که بدانی خداوند او را مایه‌ی انس و آرامش قرار داده است. بدان که این نعمتی برای تو از سوی خداوند است پس بکوش که او را اکرام کنی و با وی مهربان باشی» (حرانی، ۱۴۰۴: ۲۶۲).

ج - نقش مادری: مادری معمولاً به مفهوم توجه و مراقبت از کودکان، ارضای نیازهای مادی، عاطفی، روانی و احساس مسئولیت در قبال آنها و همچنین برقراری مناسباتی است که نیازهای آنها را برآورده می‌کند (Adams, 1990). بنابراین مادر به یک نوع بودن انسانی، الزامات بیولوژیکی یا زندگی اطلاق می‌شود. دیدگاه تعینی بیولوژیکی، مادر بودن را سرنوشت طبیعی و بیولوژیکی زنان می‌داند. در چنین رویکردی، رفتار مادری کارکرد غریزه‌ی مادری است که در طبیعت و بیولوژی انسانی ریشه دارد (Chodorow, 1978). در آموزه‌های دینی نیز مادری یک ارزش به حساب می‌آید که به دلیل ویژگی‌های زیستی و روانی بر دوش زنان نهاده شده است. از نظر فقهی نگهداری از فرزند بر زنان واجب نیست، ولی مادران در مراقبت از فرزندان

از دیگران سزاوارترند. زنان طی مراحل مادر شدن علاوه بر دستیابی به ثواب سرشار، به کمالات روحی و معنوی نیز می‌رسند و صفات اخلاقی بسیاری در آنها رشد می‌کند. از این رو اسلام با دسته‌ای از قوانین می‌کوشد این نقش را تقویت و برای زنان امکان تعیین اولویت را در این زمینه فراهم کند (علاسوند، ۱۳۹۱: ج ۲، ص ۹۷).

نقش برجسته و محوری در خانواده و وجود ویژگی‌های احساسی و عاطفی، زنان را قادر خواهد ساخت که مناسب‌ترین نقش را برای مدیریت و رهبری ارتباطات ثمربخش میان افراد در نهاد خانواده داشته باشند. در نگاه اسلام مراقبت مادرانه، زمینه‌های تکوینی دارد (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۴، ص ۱۸۳، ح ۱۰). زن در موقعیت مادری گاه مسئولیت‌های الزامی مانند حفظ سلامت جنین را دارد، تا جایی که اگر بر سلامت جنین خود بیمناک است باید از روزهی واجب نیز بپرهیزد. پس از تولد فرزند، مسئولیت الزامی بر عهدهی مادر تعیین نشده است؛ اما شیردهی و پرورش فرزند و مشارکت با پدر در تربیت وی، از امور ارزشمندی است که پاداش سنگین برای آنها در نظر گرفته شده است (زیبایی نژاد، ۱۳۹۱: ۱۲۶). ارزشمندی کنش‌های مادرانه در نگاه اسلام را از طریق آموزه‌هایی همچون توصیه‌ی مؤمنان بر نیکی بیشتر به مادران (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲، ص ۱۶۲، ح ۱۷)، برتری جلب رضایت مادر و انس با او از جهاد (همان: ص ۱۶۳، ح ۲۰). و برشمردن قدمگاه مادران به عنوان باغی از باغ‌های بهشت، می‌توان مشاهده کرد (نوری، ۱۴۰۸: ج ۱۵، ص ۱۸۰، ح ۱۷۹۳۳).

اگر چه بسیاری از نقش‌های گذشته‌ی مادران امروزه نیازمند تخصص‌هایی است که لازمی آن طی کردن دوران تحصیل و کارآموزی از قبیل پرستاری، مشاوره و راهنمایی می‌باشد، ولی در دو مورد نقش مادر بی‌بدیل است: یکی بارداری و زایمان و دیگری عشق نامشروط مادر به فرزند (منجم، ۱۳۸۱: ۸۵). با توجه به نیازهای کودکان به ویژه در سنین اولیه‌ی رشد، مادران شایسته‌ترین فرد برای عهده‌دار شدن پرورش اولیه‌ی کودکان‌اند. با لحاظ اهمیت شکل بخشیدن به شخصیت و هویت فرزندان، نباید در روند پرورش آنها کوتاهی و کاهلی شود و لازم است هر زمان که ایجاب می‌کند زن شاغل، شغل خود را برای ایفای مهم‌ترین وظیفه‌اش یعنی مادری و همسری کنار گذارد.

۳-۳- نقش زنان در اجتماع

عرصه‌ی حیات اجتماعی، عرصه‌ی تلاش انسان برای نیل به کمال است. بخش عظیمی از استعدادها و قابلیت‌ها در این میدان به فعلیت می‌رسند، چنان‌که تکاپوی آدمی در این حوزه در دستیابی به کمالات فردی و موفقیت در حیات خانوادگی نیز مؤثر است.

آموزه‌های اسلامی علاوه بر اینکه مسئولیت اجتماعی مردم را در قالب وجوب امر به معروف و نهی از منکر بیان می‌کند، اهتمام به امور مسلمین - به عنوان امری فرا جنسیتی - را وظیفه‌ای می‌شمارد که بی‌توجهی به آن به منزله‌ی عدم عضویت در جامعه‌ی اسلامی است (حر عاملی، ۱۴۰۳: ج ۱۶، ص ۳۳۶، ح ۲۱۷۰۰). آیات و روایات زنان را چون مردان به تعاون بر برّ و نیکی، شرکت در حج و نماز جمعه و غیره دعوت می‌کند.

در فرهنگ دینی شواهد فراوانی وجود دارد که نشان می‌دهد زنان مسلمان در عصر رسالت نبوی و پس از آن، در صحنه‌ی اجتماع حضور فعال داشتند و رسول‌الله (ﷺ) و ائمه‌ی اطهار (علیهم‌السلام) نه تنها ایشان را از انجام این کارها نهی نکردند، بلکه آنها را تشویق نیز می‌نمودند و حضورشان را در این صحنه‌ها ستودند. نمونه‌های فراوانی از مشارکت زنان در انواع فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در تاریخ اسلام ثبت شده است. بیعت (ممتحنه: ۱۲)، هجرت (نساء: ۹۷ و ۹۸)، امر به معروف و نهی از منکر (توبه: ۷۱)، شرکت در مباحثه (آل عمران: ۶۱) و تلاش‌ها و فعالیت‌های خواهر موسی (علیها‌السلام) برای رهایی وی (طه: ۴۰) نمونه‌هایی از مشارکت زنان در قرآن می‌باشد. حضور نظامی زنان در حوزه‌های مختلف از تشویق به مبارزه (کحاله، ۱۹۸۲: ج ۲، ص ۳۴۲)، حراست و نگهداری (واقعی، ج ۱، ص ۲۲۰ و ۲۲۱)، پشتیبانی و تدارک جنگ و تدابیر مجروحان (عزالدین، ۱۴۱۴: ج ۱، صص ۵۵۸ - ۵۵۱)، تا مبارزه‌ی رو در رو با دشمن (بلاذری، ۱۴۱۷: ج ۱، ص ۳۲۵) در منابع دینی و تاریخی اسلام موجود است.

همچنین درباره‌ی حضور زنان در حج و عمره (قشیری نیشابوری: ج ۴، ص ۷۹)، حضور در مساجد (قمی، ۱۴۱۴: ج ۸، ص ۲۴۱)، شرکت در نماز عید فطر و قربان (حر عاملی، ۱۴۰۹: ج ۷، باب ۲۸، ص ۴۷۲، ح ۹۸۹۱)، حمایت از حکومت اسلامی و تقویت آن (قشیری نیشابوری: ج ۸، ص ۲۰۳)، رفع حوائج مردم (حر عاملی، ۱۴۰۳: ج ۳، باب ۶۹، ص ۲۳۹، ح ۳۵۱۰) نمونه‌های فراوانی را می‌توان باز گفت.

۴- جواز اشتغال زنان در اسلام

جواز اشتغال زنان از عموم و اطلاق برخی از آیات قرآن کریم استناد می‌شود. اگر چه واژه‌های به کار رفته در برخی از آنها به صراحت در معنای اشتغال زنان نیست، اما به دلالت التزامی، معنای کار و تلاش اقتصادی از آنها استنباط می‌شود. در حقیقت حکم شرعی اشتغال زنان در داخل عموم و اطلاق اولیه ادله‌ای باقی می‌ماند که نه تنها بر مباح بودن، بلکه بر مطلوبیت و رجحان کسب و کار دلالت دارند و در قالب تمثیل، نقل داستان، وضع احکام و به رسمیت شناختن اکتساب و مالکیت زنان بیان شده‌اند. این ادله در کتاب و سنت فراوان‌اند (شمس‌الدین، ۱۹۹۶: ۱۹۳).

۴-۱- مشروعیت اشتغال زنان از منظر قرآن کریم

در قرآن مجید آیاتی همچون آیه ۳۲ سوره مبارک نساء، بر حق مالکیت زنان بر اموالشان دلالت دارد، خداوند در این آیه می‌فرماید: «و لا تتمنوا ما فضل الله به بعضکم علی بعض للرجال نصیب مما اکتسبوا و للنساء نصیب مما اکتسبن». همچنین آیاتی همچون آیه‌ی سوره مبارک جمعه همه‌ی مردم را - به صورت مطلق اعم از زن و مرد - به فعالیت اقتصادی تشویق می‌کند. خداوند در آیه‌ی ۱۰ سوره جمعه می‌فرماید: «فاذا قضیت الصلاة فانتشروا فی الارض و ابتغوا من فضل الله و اذکروا الله کثیرا لعلکم تفلحون». البته در آیات دیگری همچون آیه‌ی ۱۴ سوره نحل، آیه‌ی ۶۶ سوره اسراء، آیه‌ی ۱۲ سوره فاطر، آیه‌ی ۱۹۸ سوره بقره و آیه‌ی ۷۳ سوره قصص نیز مضمون «ابتغاء فضل» وجود دارد که مفسران آن را به تجارت و کسب مال و

تلاش اقتصادی تفسیر کرده‌اند. در این گونه آیات با توجه به کاربرد «قاعده‌ی تغلیب» در ادبیات عرب، مخاطب قرآن انسان است و لفظ اطلاق داشته و انجام دادن فعل بین زن و مرد مشترک می‌باشد. همچنین آیات تسخیر را نیز می‌توان در عداد این گونه آیات نام برد؛ مانند آیه‌ی ۲۰ سوره‌ی لقمان که می‌فرماید: «الم تر أن الله سخر لكم ما فی السموات و ما فی الارض و اسبغ علیکم نعمه ظاهره و باطنه».

۲-۴- مشروعبیت اشتغال زنان از دیدگاه روایات

در سیره‌ی معصومین (علیهم‌السلام) نمونه‌هایی از تأکید و تأیید بر امر اشتغال زنان وجود دارد. به خصوص در مورد مشاغلی که تنها از عهده‌ی بانوان بر می‌آید و یا با طبیعت آنها سازگار است، مانند مشاطه‌گری، عطاری، مامایی، خیاطی و بافندگی، شیردادن و ... این دسته از روایات فراوانند که تنها به دو نمونه از آنها اشاره می‌شود:

الف - همسر عبدالله بن مسعود صنایع دستی تهیه و منافع حاصل از آن را هزینه‌ی خانواده می‌کرد (ابن‌الاثیر، ۱۴۰۹: ج ۶، ص ۱۲۱) و نیز زینب بنت جحش همسر رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) صنایع دستی می‌ساخت و منافع حاصل از آن را صدقه می‌داد (همان: ۱۲۶).

ب - زینب حواء معروف به عطاره که به صورت دست فروش به خانه‌های مردم می‌رفت. رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) به زنان اجازه داده بود برای کسب روزی در روزهای عید از منزل خارج شده و بساط بگسترانند (طوسی، ج ۳، ص ۲۸۷).

برای تصدی انواع مشاغل، در هیچ یک از کتب فقهی در شروط متعاقدين، جنسیت مدخلیت ندارد، حتی در هیچ یک از کتب فقهی در مکروهات به ویژه در بیع ذکر از جنسیت نشده است. در آداب عقود به ویژه در آداب بیع که تا ۲۴ مورد احصاء شده حتی ترجیحی که نشان از برتری جنسی باشد، دیده نمی شود (جعی عاملی، ۱۴۱۰: ج ۳، ص ۲۲۱).

۵- الزامات اشتغال زنان

از بررسی آیات و روایات و متون معتبر دینی چنین مستفاد می شود که در صورت ضرورت اشتغال زنان، برای حفظ شأن و مرتبت آنها و کیان و استحکام خانواده و سلامت و پاکی جامعه لازم است بر اصول و قواعد زیر در الگوی اشتغال زنان اهتمام شود:

الف - حفظ کرامت زن و التزام به عفت و پوشش و عدم اختلاط: بر اساس آیات ۳۱ سوره نور و ۵۳ و ۵۹ سوره احزاب رعایت پوشش شرعی و مطابق آیه ۳۲ سوره احزاب متانت در رفتار و رعایت آداب گفت و گوی سالم با نامحرم و همچنین بر اساس آیات ۳۰ و ۳۱ سوره نور، غصّ بصر ضروری است. از سوی دیگر بر اساس روایات وارده پرهیز از خلوت با نامحرم (مفید، ۱۴۱۳: ۱۵۷) و پرهیز از اختلاط (حر عاملی، ۱۴۰۹: ج ۲، ص ۱۸۳) برای حفظ کرامت انسانی زن لازم است.

ب - تناسب شغل زنان با ویژگی های زنانه: با توجه به تفاوت های جسمی، روانی و رفتاری زن و مرد هر شغلی با ساختار خلقتی زنان سازگار نیست؛ از این رو در طراحی الگوی اشتغال زنان نوع، کمیت و کیفیت آن بسیار اهمیت

دارد (نهج البلاغه: نامه ۳۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۴، صص ۲۵۵ و ۲۵۶؛ جوادی آملی، ۱۳۶۹: ۳۵۶؛ مطهری: ج ۱۹، ص ۵۱۰ و ج ۵، صص ۵۴ و ۵۵).

ج: هماهنگی شغل با حقوق همسر: در موضوع اشتغال زوجه باید موضوعاتی همچون پذیرش ریاست شوهر، لزوم تمکین، استجازه برای خروج از خانه و مغایر نبودن اشتغال زن با مصالح و حیثیات خانواده لحاظ شود (شمس‌الدین، ۱۹۹۶: ۷۹-۶۹).^۱

د: هماهنگی شغل با وظیفه‌ی مادری: با توجه به مطالب پیش گفته و نیز با لحاظ اینکه در حضانت فرزندان، مادر تا هفت سال، بر پدر اولویت دارد (نجفی، ۱۴۰۴: ج ۲۴، صص ۲۲۵-۲۲۰؛ نجم‌الدین، ۱۴۰۸: ج ۲، ص ۲۸۹) در الگوی اشتغال زنان، شرایط شغلی مادران باید به نحوی تعدیل شود که با وظایف مادری آنها تناسب داشته باشد.

۶- تعارض نقش‌های ناشی از اشتغال زنان با نقش‌های خانوادگی

فرآیند توسعه‌ی اجتماعی، جوامع در حال گذر از جمله ایران را دستخوش تغییرات اجتماعی بنیادین و گسترده‌ای ساخته و این امر مسائل و آسیب‌های اجتماعی متعدد و متنوعی را برای این جوامع به همراه آورده است. بخش عمده‌ای از این مسائل معطوف به «اختلال هنجاری» و یکی از ابعاد آن تعارض نقش است.

اختلال هنجاری چند شکل عمده دارد که یک شکل آن تضاد هنجاری و ارزشی است. در وضعیت تضاد هنجاری برای بعضی از نقش‌های اجتماعی

۱- ماده ۱۱۱۷ قانون مدنی

همانند نقش‌های شغلی و خانوادگی دو هنجار یا دو مجموعه هنجار متضاد وجود دارد که سبب می‌شود نقش‌های مضاعفی برای موقعیت اجتماعی واحد ظاهر شود. در نتیجه برای موقعیت‌های اجتماعی شغلی و خانوادگی، هم نقش‌های سنتی به وجود می‌آید و هم نقش‌های جدید (رستگار خالد، ۱۳۸۵). این شرایط سبب می‌شود که زنان شاغل مسئولیت‌های خانوادگی را در کنار وظایف شغلی و حرفه‌ای خود به دوش کشند. آنها از یک طرف قادر به پاسخ‌گویی کامل به انتظارات هر دو نقش نیستند و از طرف دیگر مایل‌اند هر دو نقش را ایفا کنند. این وضعیت برای ایشان بغرنج خواهد بود.

۶-۱- تفاوت دیدگاه سنتی و مدرن نسبت به اشتغال زنان

دیدگاه سنتی نسبت به زن، در ایران که متأثر از دو رویکرد فرهنگ بومی و اسلامی است، با اعتقاد به تفاوت‌های روانی، اجتماعی، زیستی و طبیعی زن و مرد در قابلیت تولید مثل و قدرت جسمی، تفاوت‌های جنسیتی و تفکیک نقش‌ها، الگوی تقسیم کار و فقدان مشابهت در مسئولیت‌ها یک الگوی عمودی برای خانواده در نظر می‌گیرد که در آن پدر را در جایگاه سرپرستی و تأمین هزینه‌های خانواده قرار می‌دهد و مادری و همسری را نقش برتر زنان به تصویر می‌کشد که هیچ‌یک از فعالیت‌های زنان اهمیتی همپای این دو نقش نخواهد داشت، اما با تحولات خانواده در دهه‌های اخیر با فاصله گرفتن از این الگوی عمومی، تأمین هزینه‌های خانواده از انحصار مرد خارج شده و به طور مشترک بر عهده‌ی زن و مرد قرار گرفته است (زیبایی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۴۰). به این ترتیب با گذر از جامعه‌ی سنتی به مدرن و تغییر در ساختارها و ارزش‌ها

بررسی تعارض نقش‌های خانوادگی و اجتماعی بانوان

که به بازتعریف و دگرگونی هویت و نقش زنان منجر شده است، زنان تلاش کردند که هویت خود را به انتظارات و نقش‌های سنتی محدود نساخته و در ایفای نقش‌های اجتماعی با مردان همراه شوند (آبوت و والاس، ۱۳۸۰: ۱۱۳)، اما نکته‌ی قابل توجه این است که بر اساس آموزه‌های دینی کارهای خانه از قبیل طبخ غذا و امور مربوط به آن، مراقبت از فرزندان، نظافت و مرتب کردن خانه وظیفه‌ی شرعی زن نیست (شمس‌الدین، ۱۹۹۶: ج ۳، صص ۱۱۵-۱۱۱؛ همان: ج ۲، ص ۱۸). شاهد این ادعا حق زن در درخواست مزد از شوهر در برابر کار خانگی است که فقها بر آن تصریح کرده‌اند. در هیچ آیه و روایتی به وجوب خدمت زن در خانه تصریح نشده و تنها برخی روایات بر استحباب این امور برای زنان دلالت می‌کنند (حر عاملی: ج ۱۷، باب ۲۰، صص ۶۲ و ۶۳). انجام امور منزل و تشریک مساعی در این زمینه برای تعاون و همکاری زن و شوهر با یکدیگر است. این دسته از روایات با بیان پاداش‌های عظیمی، زن و مرد را بر ایفای این نقش تشویق و ترغیب کرده است. از سوی دیگر در نظام حقوقی اسلام مادر حتی در قبال شیر دادن به فرزندش می‌تواند از شوهر تقاضای اجرت کند (طلاق: ۶) و روایات متضمن این معناست که شوهر نمی‌تواند زن را برای این کار مجبور نماید (حر عاملی، ۱۴۰۹: ج ۲۱، باب ۶۸، ص ۴۵۲، ح ۲۷۵۵۸). بنابراین به طریق اولی زنان در کارهای خانه اجباری از جهت حقوقی و فقهی ندارند (شمس‌الدین، ۱۹۹۶: ۱۱۴ و ۱۱۵).

فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده

۶-۲- دلایل وقوع تعارضات نقشی در زنان

نقش‌های شغلی و مسئولیت‌های خانگی زنان به عنوان نقش‌های موازی محسوب می‌شوند و این ویژگی احتمال تعارض کار- خانواده را برای آنها بالا می‌برد (رستگار خالد، ۱۳۸۳). از آنجا که در نظر عرف مدیریت اصلی امور خانه بر عهده‌ی زنان است، از آنها انتظار می‌رود که موقعیت با ثباتی را در خانه فراهم کنند که دربرگیرنده‌ی ایفای نقش‌های نهادینه شده‌ای چون مراقبت از همسر، فرزندان و رسیدگی به امور خانواده شود. هر چند مسئولیت اصلی تأمین معاش خانواده و نان‌آوری با مردان است، لکن در بسیاری از موارد بار اصلی تأمین هزینه‌های خانوار را زنان شاغل به دوش می‌کشند. مع‌الوصف اشتغال زنان جانشین وظایف اصلی آنها در خانه نمی‌شود و ایشان مجبورند بعد از یک نوبت کاری که به منزل باز می‌گردند، نوبت دوم کاری خود را آغاز کنند. بنابراین اغلب زنان بین انتظارات، توقع‌ها، مسئولیت‌ها و تعهدهای کاری و خانوادگی دچار تعارض و تناقض می‌شوند.

۶-۳- آثار زیان‌بار تعارض

زنان شاغل که در عین حال مسئولیت مادری و همسری را نیز بر عهده دارند، تعارضاتی در نقش جنسیتی، کسب قدرت، پیشرفت و رقابت، سهم شدن در نقش‌ها، مراقبت از کودک و روابط زناشویی پیدا می‌کنند. این مسئله همچنین کیفیت زندگی خانوادگی و حفظ و بقای روابط زن و شوهر را خدشه‌دار می‌سازد (بختیاری، ۱۳۸۸: ۱۷۳).

بیشترین اثر منفی تعارض نقش برای زنان شاغل معطوف به گران‌باری نقش است که منجر به خستگی و کاهش آسایش و راحتی آنها می‌شود. این مسئله، فرد را به تنش روانی، اختلال و ناتوانی در برقراری ارتباط اجتماعی مؤثر مبتلا می‌کند و در نتیجه احتمال دارد در کار نیز دچار ناخشنودی شغلی، رخوت روانی و احساس از خود بیگانگی شده و با افزایش تأخیر و غیبت از کار، افزایش تمایل برای تغییر و عدم تعهد شغلی و سازمانی به کاهش بهره‌وری منجر می‌شود.

در خانواده نیز احتمال ابتلاء به افسردگی، اضطراب، بدخلقی و بدرفتاری با همسر و فرزندان، انجام ضعیف‌تر نقش خانوادگی، کاهش رضایت از زندگی و عدم بهداشت روانی افزایش می‌یابد. در نتیجه خانواده‌ها و سازمان‌ها هم دچار نوعی کارکرد نادرست و نابسامانی می‌شوند (رستگار خالد، ۱۳۸۳).

۴-۶- رویکرد دینی در بررسی مسئله‌ی تعارض

با توجه به پیامدهای سوء ناشی از اشتغال زنان که منجر به بروز تعارضات در ایفای نقش‌های خانوادگی و اجتماعی آنها می‌شود، لازم است تا با بررسی و مذاقه در متون و نصوص دینی راه حل‌های مناسب برای حل و رفع این عوارض استخراج شود.

الف - محدودیت زمان، مکان و توان: با توجه به محدودیت‌های طبیعی انسان در سه بعد زمان، مکان و توان روشن است که زن نمی‌تواند در هر دو حوزه اشتغال خارج از منزل و مسئولیت‌های خانوادگی نقش خود را به طور کامل ایفا کند. محدودیت زمانی به او اجازه نمی‌دهد در ساعاتی که به

فعالیت‌های اقتصادی اشتغال دارد، انتظارات ناشی از نقش خانوادگی را به نحو مطلوب ایفا نماید.

محدودیت در توان نیز موجب می‌شود که با وجود خستگی‌های جسمی و روحی ناشی از مسئولیت‌های خارج از خانه، دیگر قادر نباشد نقش همسری و مادری خود را به نحو مطلوب ایفا کند. بنابراین جمع میان این دو نقش بدون اینکه خللی در نقش دیگر ایجاد شود، دشوار می‌نماید.

ب - اولویت کار یا خانواده: بررسی این موضوع با طرح این پرسش آغاز می‌شود که برای زنان متأهل از بین اشتغال و مسئولیت‌های ناشی از تأهل کدام یک اولویت دارد؟

در این گونه موارد، بر اساس قاعده‌ی تراحم مقتضای عقل انتخاب مورد مهم‌تر است (مظفر، ۱۳۸۹: ۳۷۲). از این رو باید از میان دو گزینه، امری که امتیاز بیشتری دارد و مهم‌تر است انتخاب شود و در اولویت نخست قرار گیرد. در صورتی که آن دو کار از هر جهت مساوی باشند، انتخاب هر یک از آن دو علی‌السویه خواهد بود، زیرا هیچ کدام بر دیگری ترجیحی ندارد. در این باره سه نکته‌ی مهم حائز توجه و اهمیت است:

اول، تقدم ارزش‌ها و کمالات معنوی: اصل در زندگی انسان، توجه به خدا و رعایت معنویات است، زیرا آدمی در سایه‌ی معنویات به کمال حقیقی می‌رسد و به هدف آفرینش نزدیک می‌شود. بر این اساس اگر تحصیل منفعت مادی با رعایت امری معنوی تراحم پیدا کند و به طور هم‌زمان جمع میان آنها ممکن نباشد و انسان به گزینش یکی از آن دو مجبور شود، حق تقدم

بررسی تعارض نقش‌های خانوادگی و اجتماعی بانوان

با معنویات است (مصباح یزدی، ۱۳۷۶: ۴۳). اگر اصل تقدم معنویات بر مادیات در کنار اهمیتی که اسلام برای ازدواج و تشکیل و تداوم خانواده قائل است، قرار داده شود و نیز ویژگی‌های تکوینی زن و تناسب آنها با کار و اشتغالات منعطف خانه و خانواده و ... در نظر گرفته شود، قطعاً مسئولیت‌های مرتبط با خانواده برای زنان مهم‌تر خواهد بود و در موارد تزاخم با فعالیت‌های بیرون از خانه، ترجیح خواهد داشت؛ زیرا تزاخمی که در اینجا رخ داده، تزاخم میان هدف و وسیله است. به یقین در این گونه موارد، انسان باید وسیله را فدای هدف کند (طاهری‌نیا، ۱۳۸۹: ۳۵ و ۳۶).

دوم، ارجحیت خانواده: نقش محوری زن در خانواده، مسئولیت نداشتن زن در تأمین هزینه‌ی زندگی و همسویی نقش مادری و خانه‌داری با طبیعت زنانه از جمله مهم‌ترین دلایل اولویت حضور زن در خانواده در مقایسه با اشتغال غیرضروری آنهاست.

از دیدگاه اسلام اولویت نخست برای زن متأهل، اشتغال به وظایف و مسئولیت‌های خانوادگی است (شمس‌الدین، ۱۹۹۶: ج ۴، صص ۲۳۳-۲۲۹؛ موسوی الخمینی: ج ۸، ص ۹۰؛ فضل‌الله، ۱۳۸۹: ۹۱ و ۹۷). همسررداری، مادری و تربیت فرزندان شایسته و با کفایت کاری است ارزشمند و متناسب با ویژگی‌های جسمی و روانی زن که یکی از راه‌های خدمت او به اجتماع بوده و در اولویت نخست قرار دارد. از مهم‌ترین شاخص‌های مثبت همسری، پشتیبانی عاطفی و آرامش بخشی است (روم: ۲۱؛ اعراف: ۱۸۹؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۵، ص ۳۲۵، ح ۵). در متون دینی از زنانی که مهربان، نرم‌خو، خوش‌رو و شادی‌آفرین‌اند، ستایش

شده است (حر عاملی، ۱۴۰۹: ج ۲۰، صص ۳۰ و ۳۱). همچنین حلم و بردباری و ایثار و بخشش از جمله توانایی‌های اخلاقی است که مادران در خلال مراقبت از فرزندان خویش از دوران بارداری تا دوره‌های بالاتر کسب می‌کنند. مطالعات و تحقیقات جامعه‌شناسان نیز حاکی از این امر است که در همه‌ی جوامع، نقش اصلی برای زنان نقش مادری و همسری است (سفیری، ۱۳۷۷: ۸۶). این مطلبی است که جامعه‌شناسان غربی نیز پس از تجربه‌ی طولانی و گذشت سال‌ها از وارد کردن زنان به بازار کار، بدان اعتراف می‌کنند (دمارنف، ۱۳۸۸). به همین سبب، امروزه در غرب بحث بازگشت زن به خانه مطرح است (حسینا، ۱۳۸۰: ۲۵۸؛ گاردنر، ۱۳۸۶: ۲۲۰ و ۲۲۱؛ هاجری، ۱۳۸۳: ۳۱).

سوم، ضرورت، تعیین کننده اولویت: بدیهی است که اولویت کارهای خانگی و مسئولیت‌های خانوادگی زنان مشروط به آن است که ضرورتی برای فعالیت‌های اجتماعی زن وجود نداشته باشد. در مواردی که حضور زنان در عرصه‌های اجتماعی و اقتصادی در جامعه‌ی اسلامی ضروری باشد، همین ضرورت تعیین کننده اولویت خواهد بود. در نتیجه ضرورت‌های اجتماعی برای آن دسته از زنانی که متأهل نیستند و یا وظایف مربوط به مادری و رسیدگی به فرزندان را ندارند و در عین حال واجد شرایط و توانایی انجام این امور می‌باشند، اولویت می‌یابد. همچنین برای زنانی که در اثر فوت شوهر یا طلاق، معلولیت، از کار افتادگی و یا عدم تکافوی درآمد همسر ممر معاشی ندارند، کار و تلاش اقتصادی در اولویت قرار می‌گیرد. دلیل این امر وجوب حفظ نفس محترمه است (محمدی ری شهری، ۱۳۸۲: ۱۸۹-۱۸۲).

۷- الگوی مناسب برای اشتغال زنان

در بیشتر مواردی که اشتغال زنان ضرورت می‌یابد، زنان دچار تعارضات نقش می‌شوند. به منظور کاهش این تعارضات، بر اساس دستورات دین اسلام درباره‌ی ترجیحات نقشی در نظر گرفته شده برای زن، طراحی الگویی که به زنان در کاهش تعارضات کمک کرده و او را قادر سازد که در انجام نقش‌های گوناگون موفقیت بیشتری به دست آورد، ضروری است.

ابعاد اصلی الگوی پیشنهادی بر دو بعد فردی و اجتماعی استوار است. در بعد فردی، اقداماتی پیش‌بینی شده که در حوزه‌ی اختیارات فرد است. این الگوی پیشنهادی در حوزه‌ی اجتماعی نیز بر سیاست‌ها و اقداماتی تأکید دارد که توسط سیاست‌گذاران و رؤسا و مدیران سازمان‌ها طراحی و اجرا می‌شود.

۷-۱- بعد فردی

الف - توجه به دستورات اسلام در خصوص نقش‌های اولویت‌دار زن: با توجه به اینکه اسلام نقش‌های تعریف شده برای زن در محیط خانه را بر نقش زن در محیط اجتماعی ارجح می‌داند، الگوی پیشنهادی باید به گونه‌ای باشد که شرایط زن را به عنوان مادر و همسر مرجح بداند. بنابراین در طراحی ساختار این الگو بیشترین تلاش با هدف انجام وظایف خانوادگی زن صورت می‌گیرد (شمس‌الدین، ۲۰۰۱: ۲۲۹).

تحقیقات انجام شده بر روی زنان شاغل در دیگر کشورها نیز نشان می‌دهد که زنان همواره متقاضی بهره‌مندی از راه‌کارها و الگوهایی بوده‌اند که نقش همسری و مادری آنها را در اولویت قرار دهد؛ برای مثال مصاحبه‌هایی که با

زنان کارآفرین در خصوص بهبود وضعیت تعادل میان زندگی شغلی و شخصی انجام شده، نشان می‌دهد مهم‌ترین درخواست آنها به دست آوردن زمان بیشتر برای حضور در کنار همسر و خانواده است (Finlay, 2006: 92).

ب- **گزینه‌های اشتغال برای زنان:** با توجه به تعارضاتی که برای زنان شاغل ایجاد می‌شود، در طراحی الگوی مورد نظر، می‌بایست انواع گزینه‌های شغلی متناسب با شرایط آنها را نیز در نظر داشت. اشتغال در مشاغلی که شرایط ثابت و انعطاف‌ناپذیری دارد، امکان افزایش تعارضات برای زنان را افزایش می‌دهد. چنانچه زنان در ابتدای انتخاب شغل با این گزینه‌های شغلی آشنا شوند و امکان اشتغال آنها در مشاغل متناسب فراهم آید، این تعارضات کاهش می‌یابد. شرایطی که برای اشتغال زنان مورد نظر است از دو جهت بررسی می‌شود؛ انتخاب گزینه‌ی شغلی متناسب با شرایط آنها و تلاش برای ایجاد تغییر متناسب با شرایط آنها.

- **انتخاب گزینه‌ی شغلی متناسب با شرایط زنان:** انواع مسیرهای شغلی شامل استخدام و خود اشتغالی و انواع تعارضات نیز منبعث از محدودیت‌های مربوط به زمان، فشار و رفتار است. با در نظر گرفتن تعارض از نوع زمان و به منظور کاهش آن، الگوی حاضر مشاغلی را به زنان پیشنهاد می‌دهد که انعطاف‌پذیری زمان در آنها بیشتر باشد. بدیهی است شرایط کار به صورت استخدامی در بیشتر موارد بر این اصل استوار است که فرد شرایط زمانی کارفرما را پذیرفته است. بنابراین به ندرت می‌توان تغییراتی که متناسب با شرایط فرد است را در ساعات کاری سازمان کارفرما اعمال کرد. لذا یا باید

زنان گزینه‌ی خوداشتغالی را انتخاب و یا اینکه سازمان‌ها تمهیدات لازم را برای کاهش تعارضات اشتغال آنها فراهم کنند. تحقیقات و مطالعات نیز ججود چنین گرایشی را در زنان و سازمان‌ها تأیید می‌کند (Redmond, vali, & Drew, 2006).

- اعمال تغییراتی در گزینه‌ی شغلی کنونی: ممکن است در شرایطی که زنان در مشاغل استخدامی مشغول به فعالیت‌اند، تغییر شغل برای آنها امکان‌پذیر نباشد و یا اینکه توانایی یا امکان اشتغال در گزینه‌های خوداشتغالی را نداشته باشند. در چنین مواردی، به زنان توصیه می‌شود در سازمان‌هایی که شرایط منعطفی را برای کاهش تعارضات به کارکنان خود ارائه می‌کنند، مشغول به کار شوند و یا اینکه در ایجاد انعطاف بیشتر شرایط اشتغال خود تلاش کنند (Ahemad, 2013).

از جمله راه‌کارها و شیوه‌های پیشنهادی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:
- **زمان کاری منعطف:** زمان کاری منعطف، بازه‌ای از انواع روش‌های ایجاد تعادل را دربردارد که بر زمان کار از جمله روز، ساعت، زمان شروع و زمان پایان کار متمرکز و شامل موارد زیر است:

- برنامه‌ی زمان‌بندی کاری منعطف: در این حالت کارکنان یک روز کاری کامل را کار می‌کنند، اما زمان شروع و خاتمه‌ی کار آنها می‌تواند تفاوت داشته باشد.

- روز کاری فشرده: در این حالت کارکنان می‌توانند به ساعت کاری هر روز خود، مدت زمان خاصی را اضافه کنند و در مقابل روز کاملی را سر

کار حاضر نشوند.

• کار پاره وقت: در این حالت کارکنان انتخاب می‌کنند که یک روز یا روزهایی را سر کار حاضر نشوند و در مقابل حقوق آن روز را دریافت نکنند.

- مکان کاری منعطف: مکان کاری منعطف از جمله روش‌های ایجاد تعادل است که در آن محل انجام کار اهمیت نداشته و تنها نفس انجام کار موضوعیت دارد. طیف وسیعی از مشاغلی که امکان انجام کار دارند، در محلی غیر از محل مرسوم کار می‌کنند و افراد می‌توانند آنها را در خانه یا در یک مرکز محلی و از طریق لوازم ساده‌ی اداری و امکاناتی نظیر پست الکترونیکی، تلفن، نمابر و رایانه به انجام رسانند.

انجمن بین‌المللی کار از راه دور (ITAC)، کار از راه دور را این گونه تعریف می‌کند: «به طور کلی کار از راه دور نوعی آرایش کاری است که طی آن افراد به شکل انعطاف‌پذیر از نظر زمان (پاره وقت یا تمام وقت) و از نظر مکان (خانه، دفتر شرکت یا به شکل سیار) به انجام وظیفه و یا پاسخ‌گویی به امور محوله می‌پردازند».

انعطاف شغلی لزوماً در مکان و زمان کاری منعطف خلاصه نمی‌شود، بلکه می‌توان با تعریف مجدد شغل آن را به گونه‌ای سازمان‌دهی کرد که بتوان با شیوه‌های منعطف‌تری آن را به انجام رساند.

- مشارکت شغلی: در این حالت دو یا چند نفر وظایف و مسئولیت‌های یک شغل را با یکدیگر تقسیم می‌کنند، به گونه‌ای که شرایط، منافع و مزایای آن شغل بین آنها تقسیم می‌شود (Ahemad, 2013 : 63).

ج- کاهش تعارضات از طریق افزایش توانمندی‌های زنان: الگوی مورد نظر ما می‌کوشد ذهنیت‌ها، تمایلات و رفتارهای زنان شاغل را بر مبنای آموزه‌های اسلامی متناسب با وضعیت شغلی آنها و با هدف تعادل بخشی به زندگی کاری شکل دهد.

با توجه به انواع تعارضات (زمان، فشار و رفتار)، این الگو باید توانمندی‌های شخصی زنان را برای مواجهه با تعارضات افزایش دهد. جهت دستیابی به این هدف، توجه به ابعاد سه گانه‌ی دانش، نگرش و مهارت ضروری است.

به منظور مواجهه با تعارضات، فرد باید دانش صحیح و کافی مرتبط با تعارضات و نیز نگرش مناسب برای برخورد مؤثر با آنها و همچنین مهارت صحیح مدیریت و حل یا کاهش آنها را داشته باشد. فقدان علم و اطلاع کافی از چند و چون اجرای صحیح و نبود مهارت لازم برای انجام کارها موجب فساد و تباهی می‌شود.

پیامبر گرامی اسلام (ﷺ) فرمودند: «من عَمِلَ عَلٰی غَیْرِ عِلْمٍ کَانَ مَا یُفْسِدُ أَكْثَرَ مِمَّا یُصْلِحُ» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۲: ۱۶۶)؛ «هر کس بر پایه‌ای جز دانش رفتار کند، بیش از آنکه اصلاح کند، فساد به بار می‌آورد».

- بعد دانشی: آگاهی از خود^۱ فرآیندی شناختی^۲ است که در جریان رشد ذهنی صورت می‌گیرد. کیفیت شناخت زیربنای ساختارهای عاطفی

1- Self-Awareness

2- cognitive

شخصیت نظیر تصور از خود^۱، اعتماد به نفس^۲، عزت نفس^۳ هویت شخصی^۴ و دانش شخصی^۵ است. فرد بر اساس این دانش شخصی، به تعامل با محیط پرداخته و بدین ترتیب شناخت به نسبت ثابتی از احساسات، افکار، تمایلات، توانایی‌ها، اهداف و انگیزه‌ها و شخصیت خود به دست می‌آورد و با نقش‌ها و وظایف خود در قبال موقعیت‌ها آشنا می‌شود. در حالی که ناآگاهی از این موارد زمینه‌ساز ابهام در مورد اهداف و انتخاب‌های فرد و ایجاد تعارض نسبت به آنها خواهد بود (کرباسیان و جلالی، ۱۳۸۳). برخورداری از دانش، موجب می‌شود که زن چارچوب و اصول ایفای نقش‌های مختلف خود را به درستی بشناسد و سردرگمی و ضعف او در اولویت‌بخشی به وظایف و نقش‌های اصلی او کاهش یابد.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که برنامه‌های آموزشی طراحی شده برای زنان در کشورهای مختلف همواره بر آگاه‌سازی آنها از شرایطی که در آن فعالیت می‌کنند و به ویژه وظایف اصلی آنها به عنوان مادر و همسر تأکید دارد. آگاهی از نقش‌ها و وظایف همسری و مادری و الزامات آن و تعارضاتی که ممکن است در صورت اشتغال برای زنان به وجود بیاید، موجب می‌شود که همواره به دنبال روش‌ها و تکنیک‌های کاهش این تعارضات باشند (Bubb & Early, 2004).

-
- 1- Self-Image
 - 2- Self-Confidence
 - 3- Self-Esteem
 - 4- Self-Identity
 - 5- Self-Knowledge

- بعد نگرشی: نگرش یک مفهومی انتزاعی است که معادل‌های فارسی متعددی همچون «طرز تلقی»، «وجهی نظر»، «بازخورد» دارد.

نگرش یک وضعیت آمادگی برای عمل در برابر محرکی - مانند شیء، مفهوم و موقعیت - به روش معین و ثابت است و می‌تواند به عنوان یک گرایش و آمادگی برای پاسخ‌گویی مطلوب یا نامطلوب نسبت به اشیاء، اشخاص، مفاهیم یا هر چیز دیگری تلقی شود. نگرش فرایندی از هوشیاری فرد است که فعالیت واقعی یا احتمالی متناظر با ارزش‌ها و فعالیت‌های اجتماعی را تعیین می‌کند و حلقه‌ی پیوند بین آنهاست.

نگرش در کاهش تعارضات شغلی نقش مهمی دارد. زنی که تلاش برای کسب درآمد حلال و کمک به معیشت خانواده را وظیفه‌ی خود دانسته و آن را نوعی عبادت تلقی کند (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۰۰، ص ۱، احادیث باب ۱)، از نظر ذهنی و روحی مقاومت روانی بالاتری خواهد داشت. در فرهنگ قرآنی زن شایسته (صالحه) زنی است که به تعهدات خانوادگی پای‌بند است (نساء: ۳۴). این زن اگر بخواهد می‌تواند به فعالیت‌های اقتصادی - اجتماعی بپردازد. در روایات آمده است که پیامبر گرامی اسلام (ﷺ) به زنی که به دلیل از کارافتادگی شوهر انفاق خانواده را به عهده گرفته و برای کسب درآمد خود و خانواده‌اش می‌کوشید، اطمینان دادند که چنین کاری برای او اجر و پاداش دارد (ابن‌الثیر، ۱۴۰۹: ج ۶، ص ۱۲۱).

رسول خدا (ﷺ) فرمودند: «من سعی علی نفسه لیعزّها و یغنیها عن الناس فهو شهید» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۲: ۱۸۴)؛ «هر کس بکوشد تا خود را عزیز و

از مردم بی‌نیاز دارد، (هم مرتبه) شهید است».

- **بعد مهارتی:** برخورداری از مهارت‌های لازم برای اعمال مدیریت در جهت کاهش تعارضات ناشی از اشتغال زنان متأهل امری لازم و ضروری است. نتایج حاصل از تحقیقات انجام شده به منظور شناسایی راه‌کارهای مقابله با تعارضات شغلی و خانوادگی زنان شاغل نشان می‌دهد که مهارت‌های لازم در این خصوص شامل این موارد است: مهارت‌های برقراری ارتباط، مهارت مذاکره، مهارت مدیریت زمان، مهارت تفویض اختیار، مهارت سازماندهی (Finlay, 2006).

تسلط بر این مهارت‌ها و به‌کارگیری آنها می‌تواند در ایجاد فضای هم‌دلانه و صمیمانه و جلب همکاری و ایجاد تعامل مثبت و سازنده با همسر و دیگر اعضای خانواده و نیز سایر همکاران در محیط کار و فعال ساختن ظرفیت‌های نهفته یا معطل موجود، افزایش راندمان کاری و بهره‌وری بهینه از منابع و امکانات و به ویژه زمان، بسیار مؤثر افتد و از دامنه و آثار تعارض نقش فرو کاهد.

۷-۱-۴- **اصلاح سبک زندگی:** سبک زندگی^۱ را می‌توان به شیوهی زندگی تعبیر کرد که در آن افراد با پیروی از الگوها، باورها، هنجارها و ارزش‌های خاص یا انتخاب نمادها یا مؤلفه‌های مصرف کالاهای فرهنگی یا فعالیت‌های فرهنگی - هنری و نحوه‌ی گذران اوقات فراغت، تعلقات خود را به نمایش می‌گذارند.

1- Life style

سبک زندگی، الگوی به نسبت پایدار سازماندهی زندگی روزمره در چارچوب یک موقعیت معین زندگی و منابع در دسترس است. تحقیقات انجام شده توجه به موضوعات ذیل را برای کاهش اثرات تعارض نقش و اصلاح سبک زندگی مهم می‌داند: نوع مسکن، محل سکونت، فعالیت‌های فرهنگی و هنری (کتاب، مجله، فیلم، موسیقی)، غنی‌سازی اوقات فراغت، ورزش و تربیت بدنی، تمرینات تمرکز ذهن، ریلکسیشن و ...

نکته‌ی جالب توجه اینکه طبق بررسی‌های انجام شده یکی از راه‌کارهای مهمی که حتی در کشورهای غیر اسلامی برای کاهش تعارضات به زنان توصیه شده است، عبادت و نماز و مراقبه‌ی معنوی است. با توجه به اینکه وجود استرس در طولانی مدت می‌تواند به بروز رفتارهای مخربی از جمله اعتیاد منجر شود، توجه به عبادت و مراقبه‌ی معنوی می‌تواند از بروز چنین خطراتی نیز پیشگیری کند (Finlay, 2006; Rehman, 2014).

۲-۷- بعد اجتماعی

به منظور کاهش تعارضات شغلی زنان، علاوه بر راه‌کارهایی که بر بعد فردی استوار است، توجه به سیاست‌های کلان اجتماعی نیز ضروری است. تحقیقات انجام شده در دیگر کشورها نیز نشان می‌دهد که طراحی و اجرای سیاست‌های اجتماعی کلان برای حفظ تعادل میان زندگی شغلی و شخصی ضروری است (doble & supriya , 2010:331-342; Redmond , Valiulis & Drew ,2006; SHRM Research , 2003; Mathew & panchanatham, 2011)

از جمله‌ی این سیاست‌ها و اقدامات می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:
 ۷-۲-۱- ارتقاء فرهنگ سازمانی متناسب با هر دو نقش بانوان: از جمله راه‌کارهای ارتقاء فرهنگ سازمانی متناسب با هر دو نقش بانوان، خلق فضای همکاری میان کارکنان، تشکیل تیم‌های کاری به جای کارهای فردی، آموزش به مدیران و کارکنان به منظور آشنایی با فواید حل تعارضات نقشی، تنظیم سیاست‌های زمان کاری متناسب با نقش‌های بانوان با هدف تنظیم ساعات زمانی منعطف از جمله امکان کار بیشتر در بعضی ساعات و کار کمتر در برخی ساعات، انجام کار به صورت حجمی، امکان دورکاری، امکان کار به صورت پاره وقت به جای تمام وقت، مشارکت کاری، ارائه مرخصی‌های مرتبط با سرپرستی کودکان و حتی اجرای برنامه‌ی تواتری و نوبتی بودن اشتغال و ... می‌باشد.

۷-۲-۲- کاهش هزینه‌های درمانی: این سیاست به ویژه در ارتباط با هزینه‌های مربوط به بیماری‌های ناشی از استرس و اضطراب، موجب می‌شود که زنان برای حل مشکلات خود حمایت بیشتری دریافت کنند و توانایی بیشتری برای مقابله با تعارضات میان نقش‌های خود بیابند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این جستار برای بررسی تعارض نقش‌های خانوادگی و اجتماعی زنان ابتدا نقش هویتی، خانوادگی و اجتماعی زن کنکاش شد تا الزامات اشتغال آنها بر مبنای آموزه‌های دینی ارائه شود. حفظ کرامت زن و التزام به عفت و پوشش، تناسب شغل با ویژگی‌های زنانه، حقوق همسر و وظیفه‌ی

مادری از جمله این الزامات برشمرده شد. آن‌گاه با طرح آثار زیان‌بار تعارض، مؤلفه‌های اولویت‌دار در ارائه‌ی الگوی مناسب اشتغال در فرهنگ اسلامی معرفی شد.

سپس با توجه به نظر اسلام مبنی بر تقدم بخشی به ارزش‌ها و کمالات معنوی، اولویت‌دهی به امور خانواده و ملاحظه‌ی ضرورت‌ها و مصلحت‌های موردی و مصداقی، الگوی مناسب اشتغال زنان ارائه شد. این الگو بر دو بعد فردی و اجتماعی استوار است. در بعد فردی، انتخاب گزینه‌ی شغلی متناسب با شرایط زنان، اعمال تغییرات در گزینه‌ی شغلی کنونی (از طریق ایجاد زمان و مکان کاری منعطف و مشارکت شغلی)، افزایش توانمندی‌های زنان (در بعد دانش، نگرش و مهارت) و اصلاح سبک زندگی (نوع مسکن، محل سکونت، فعالیت‌های فرهنگی، اوقات فراغت، ورزش و تربیت بدنی و عبادت و مراقبه معنوی و...) پیشنهاد شد و کسب مهارت‌های لازم برای اعمال مدیریت برای کاهش تعارضات از جمله مهارت برقراری ارتباط مهارت مذاکره، مهارت مدیریت زمان، مهارت تفویض اختیار و مهارت سازمان‌دهی تأکید شد.

در بعد اجتماعی نیز خلق فضای همکاری میان کارکنان، تشکیل تیم‌های کاری به جای کارهای فردی، آموزش به مدیران و کارکنان، تنظیم سیاست‌های زمان کاری، انجام کار به صورت حجمی، امکان دورکاری، امکان کار به صورت پاره وقت، مشارکت کاری، ارائه‌ی مرخصی‌های مرتبط با سرپرستی کودکان و حتی اجرای برنامه‌ی تواتری و نوبتی بودن اشتغال و ... معرفی شد.

منابع

- ◀ آبوت، پاملا و والاس کلا ۱۳۸۰. جامعه‌شناسی زنان، ترجمه‌ی منیژه نجم عراقی، تهران، نی.
- ◀ ابن الأثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن ابی‌الکرم ۱۴۰۹ق. *اسد الغابه فی معرفه الصحابه*، بیروت، دار الفکر.
- ◀ _____ ۱۲۸۵ق. *الکامل فی التاریخ*، تحقیق مکتب التراث، بیروت، دار احیاء تراث العربی.
- ◀ بختیاری، آمنه. «تأثیر اشتغال زنان بر خانواده با تأکید بر فرزندان»، *اشتغال زنان (مجموعه مقالات)*، تهران، مرکز امور زنان و خانواده، (۱۳۸۸).
- ◀ بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر ۱۴۱۷ق. *انساب الاشراف*، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دار الفکر.
- ◀ جبعی عاملی (شهید ثانی)، زین‌الدین ۱۴۱۰. *الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیة*، المحشی سید محمد کلانتر، قم، داوری.
- ◀ جوادی آملی، عبدالله ۱۳۶۹. *زن در آئینه جمال و جلال الهی*، قم، رجاء.
- ◀ حر عاملی، محمد بن الحسن ۱۴۰۹ق. *تفصیل وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*.
- ◀ حرّانی، حسن بن علی بن شعبه ۴۰۴ق. *تحف العقول عن آل الرسول (علیه السلام)*، تصحیح علی اکبر غفاری، جامعه مدرسین.
- ◀ حسینی، سید احمد ۱۳۸۰. *راز آشکار (تحلیل روانی - اجتماعی زن)*، تهران، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی آیه و موسسه انتشارات هفت.
- ◀ حکیمی، محمد ۱۳۸۷. *دفاع از حقوق زن*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- ◀ حلی (محقق)، نجم‌الدین، جعفر بن حسن، ۴۰۸ق. *شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام*، قم، اسماعیلیان.
- ◀ دمارنرف، دافنه ۱۳۸۸. *غریزه مادری در مورد فرزندان، عشق و زنا-گی معنوی*، ترجمه‌ی آزاده وجدانی، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، معارف.

بررسی تعارض نقش‌های خانوادگی و اجتماعی بانوان

- ◀ دورانست، ویلیام جیمز ۱۳۸۸. *لذات فلسفه*، ترجمه‌ی عباس زریاب خویی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ◀ رستگار خالد، امیر. «بررسی تعارض نقش‌های شغلی و خانوادگی و عوامل مؤثر بر آن»، *دانشور رفتار*، دانشگاه شاهد، ش ۴، (۱۳۸۳).
- ◀ _____ «زنان شاغل و بررسی تأثیر منابع کنترل فشار بر ترکیب نقش‌های شغلی - خانوادگی آنان»، *بانوان شیعه*، سال ۳، ش ۸، (۱۳۸۵).
- ◀ _____ ۱۳۸۵. *خانواده، کار، جنسیت*، تهران، روابط عمومی شورای فرهنگی - اجتماعی زنان.
- ◀ زمخشری، محمودبن عمر ۱۳۷۲. *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، بیروت، دار الکتب العربی.
- ◀ زیبایی‌نژاد، محمد رضا و محمد تقی سبحانی ۱۳۸۸. *درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام*، قم، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.
- ◀ _____ ۱۳۹۱. *جایگاه خانواده و جنسیت در نظام تربیت رسمی*، قم، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران.
- ◀ _____ «آسیب‌شناسی نگاه به زن و خانواده در ایران»، *مجموعه مقالات آسیب‌شناسی خانواده*، سید جعفر حق شناس، تهران، مرکز امور زنان و خانواده ریاست جمهوری، (۱۳۸۸).
- ◀ _____ ۱۳۹۰. «زن و بازخوانی سنت پیامبر»، *مجموعه مقالات و گفتگوها*، قم، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.
- ◀ سفیری، خدیجه ۱۳۷۷. *جامعه‌شناسی اشتغال زنان*، تهران، تیبان.
- ◀ شریف‌الرضی، محمدبن حسین ۱۴۱۴. *نهج‌البلاغه*، تحقیق و تصحیح صبحی صالح، قم، هجرت.
- ◀ شمس‌الدین، محمد مهدی ۱۹۹۶. *مسائل حرجه فی فقه المرأه*، بیروت، الموسسه الدولیه للدراسات و النشر.
- ◀ _____ ۲۰۰۱. *اهلیة المرأة لتولی السطوة*، بیروت، الموسسه الدولية للدراسات و النشر.

فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده

- ◀ طاهری نیا، احمد ۱۳۸۹. حضور زن در عرصه‌های اجتماعی - اقتصادی از نگاه آیات و روایات، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- ◀ طباطبایی، سید محمد حسین ۱۴۱۷. المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی مدرسین حوزه علمیه.
- ◀ طبرسی، فضل بن حسن ۱۴۰۷. مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو.
- ◀ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۳.
- ◀ العسقلانی الشافعی، ابن حجر، ابوالفضل شهاب‌الدین احمد بن علی ۱۴۱۴ ق. الإصابه فی تمییز الصحابه، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- ◀ عضدانلو، حمید ۱۳۸۴. آشنایی با مفاهیم اساسی جامعه‌شناسی، تهران، نی.
- ◀ علاسوند، فریبا ۱۳۹۱. زن در اسلام، قم، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواران.
- ◀ فضل‌الله، محمد حسین ۱۳۸۳. اسلام، زن و جستاری تازه، ترجمه‌ی «تأملات اسلامیة حول المرأة»، مجید مرادی، قم، بوستان کتاب.
- ◀ _____ ۱۳۸۹. دنیای زن، تهران، دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
- ◀ القشیری النیشابوری، ابن الحجاج ابوالحسین مسلم. الجامع الصحیح (المسمی: صحیح مسلم)، بیروت، دارالمعرفه.
- ◀ قمی، عباس ۱۴۱۴. سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، قم، اسوه.
- ◀ کحاله، عمرضا ۱۹۸۲. أعلام النساء، بیروت، الرساله.
- ◀ کرباسیان، فرزانه و شهربانو جلالی. «بررسی میزان آگاهی زنان از خود، نقش‌ها و وظایف و حقوق خود و ارتباط این آگاهی با تحصیلات»، پژوهش‌نامه تربیتی، ش ۱، (۱۳۸۳).
- ◀ کلینی، محمد بن یعقوب ۱۴۰۷. الکافی، تصحیح علی اکبر غفاری و آخوندی.
- ◀ کوئن، بروس ۱۳۸۷. مبانی جامعه‌شناسی، ترجمه‌ی غلامعباس توسلی، تهران، سمت.
- ◀ کوزر، لوئیس و برنارد روزنبرگ ۱۳۸۵. نظریه‌های بنیادی جامعه‌شناختی، ترجمه‌ی فرهنگ ارشاد، تهران، نی.

بررسی تعارض نقش‌های خانوادگی و اجتماعی بانوان

- ◀ گاردنر، ویلیام ۱۳۸۶. جنگ علیه خانواده، ترجمه‌ی معصومه محمدی، قم، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.
- ◀ گیدنز، آنتونی ۱۳۷۶. جامعه‌شناسی، ترجمه‌ی منوچهر صبوری، تهران، نی.
- ◀ مجلسی، محمدباقر ۱۴۰۳ق. بحارالانوار، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- ◀ محمدی ری شهری، محمد ۱۳۸۲. توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث، قم، دارالحدیث.
- ◀ مریدی، سیاوش و علیرضا نوروزی ۱۳۷۳. فرهنگ اقتصادی، تهران، نگاه.
- ◀ مصباح یزدی، محمد تقی ۱۳۷۶. اخلاق در قرآن، تحقیق و نگارش محمد حسین اسکندری، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- ◀ مطهری، مرتضی (الف). نرم افزار مجموعه آثار استاد شهید مطهری، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.
- ◀ _____ (ب). نرم افزار یادداشت‌های استاد مطهری، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.
- ◀ مظفر، محمد رضا ۱۳۸۴. اصول فقه، قم، دارالفکر.
- ◀ مفید، ابو عبدالله محمدبن محمدبن نعمان ۱۴۱۳. الأملی، تحقیق و تصحیح حسین ولی و علی اکبر غفاری.
- ◀ موسوی خمینی، روح الله، نرم افزار صحیفه امام، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ◀ نجفی، محمد حسن ۱۴۰۴. جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- ◀ نوری، حسین بن محمد تقی ۱۴۰۷. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت، آل البيت.
- ◀ واقدی، ابو عبدالله محمدبن عمر. فتوح الشام، بیروت، دار الجیل.
- ◀ هاجری، عبدالرسول. «آزار جنسی در محیط کار زنان شاغل غربی»، حورا، ش ۸، (۱۳۸۳).
- ◀ هدایت‌نیا، فرج الله ۱۳۸۷. داوری در حقوق خانواده، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه

اسلامی.

- Adams, Parveen. Mothering. In “The Woman In Question”, See Adams and Cowie. Cambridge:MIT Press, (1990).
- Ahemad Maria. “A Review of Quality of Work Life Balance for Women Employees” ,(2013).
- Bubb, Sara, & Peter 2004. *Earley Work-life balance toolkit, for education professionals*, published by Paul Chapman Publishing.
- Bourne, Kristina · In and out of balance: women entrepreneurs and the gendered work of family work, (2006).
- Nancy Chodorow,(1978). *The Reproduction Of Mothering*. Berkeley: University Of California Press.
- doble niharika & m.v. supriya, "Gender Differences in the Perception of Work-Life Balance", *management* 5 (4), 2010.
- Redmond Jennifer, *Maryann Valiulis and Eileen Drew*, “Literature review of issues related to work-life balance” , workplace culture and maternity/childcare issues,(*June 2006*).
- Rehman, Shakaib U., (2014). *Five Tips for Effectively Managing Work–Life Balance*.
- Finlay, Wendy A., *Work-Life Balance in women entrepreneurs: A phenomenological study*, doctoral dissertation, 2006